

**TEMATIKA I SYMBOLIKA ČESKOSLOVENSKÝCH ZNÁMEK
V OBDOBÍ 1948–1989 A JEJICH DĚJEPISNÝ
DIDAKTICKÝ POTENCIÁL**

KAMIL ŠTĚPÁNEK

The text first presents the characteristics and specifics of postage stamps as a product of historical culture. The object of the study is the theme and symbolism of Czechoslovak stamps in the period 1948–1989 with regard to application in history teaching. Based on a large number of concrete examples, the text emphasizes the importance of pupil competence to analyze and interpret propagandistic messages for the development of media literacy and historical awareness.

Key words: výuka dějepisu; Československo 1948–1989; didaktika dějepisu; poštovní známky; propaganda; mediální výchova.

Úvodem

Poštovní známka, vynález 19. století, zpočátku plnila pouze funkci dokladu o předplacené poštovní službě. Brzy však prodělala nejen hlubokou estetickou proměnu, ale stala se také významným prostředkem ideologické, národní nebo státní propagace a tabulí cti.¹

Nedílnou součástí každé poštovní známky je obrazová informace, která ve spojení s krátkým textem respektive číselným údajem představuje využitelný didaktický potenciál. V dějepisné výuce přitom reprezentují jednu z nejstarších pomůcek právě obrazová edukační média, posilovaná stále novými impulsy směřujícími k přístupnosti a vizualizaci poznání. Mají žáka emočně oslovit, podpořit konkretizaci, zpřítomnění a oživení abstraktních obsahů, vyvolat empatii a napomoci k lepším učebním výsledkům. Samozřejmě se mívá svým maximálním účinkem, jsou-li použity pouze jako ilustrace nebo úvodní motivace.

Známky tedy nemusejí být zdaleka jen objektem zájmu filatelistů.² Mají povahu obrazového pramene a nezřídka obsahují podobně jako textové zdroje hodnotné informace o době svého vzniku.³ Pro historické poznání vyžadují nicméně uplatnění odpovídajících metod pramenné kritiky a pro naše účely i adekvátní didaktickou implementaci do dějepisné výuky.⁴ Logicky jim

¹ České známky vydává Ministerstvo obchodu a průmyslu České republiky. Chráněny jsou vícero zákony – např. autorským, nebo jako ceniny k úhradě služeb v ČR § 35 zákona č. 29/2000 Sb., o poštovních službách.

² Vlastní nosný pilíř filatelie spočívající v objevování nedokonalostí, výjimečností nebo nedostatků je v tomto textu z logických důvodů zcela opominut. Příspěvek se rovněž se zásadněji neopírá o odbornou filatelistickou terminologii a rezignuje také na striktní typové označení použitého filatelistického materiálu. Pozornost je omezena na náměty politického významu a jejich didaktickou využitelnost.

³ V řadě případů to samozřejmě neplatí. Výpovědní hodnota rostlinných či zvířecích motivů etc. je ve sledovaném kontextu prakticky nulová.

⁴ Inspirativní účinek nasazení poštovní známky ve výuce spočívá i v podpoře individuální mimoškolní zájmové činnosti žáků. Propagaci filatelie nepochybně přispíváme nejen k všeobecnému vzdělání a rozvoji historického vědomí žáka. Při práci s poštovními známkami se prohlubují i specifické, tedy odborně filatelistické dovednosti. Tyto mohou pro změnu podporovat rozvoj žádoucích osobních vlastností, jako je trpělivost, smysl pro estetiku třídění filatelistického materiálu apod.

z hlediska třídění pro potřeby edukace náleží místo jednak mezi autentickými prostředky výuky a zároveň médií smyslového vnímání reprezentované fotografiemi, karikaturami, plakáty, reprodukcemi malířských děl apod. Při jejich aplikaci je však třeba si obzvláště připomínat, že přes sugesci autenticity, představují dobový úhel pohledu na historickou realitu, navíc okem konkrétního výtvarníka a realita je tedy obvykle podřízena zobrazování jeho subjektivními estetickými měřítky. Není divu, že žákům⁵ jsou často recepce a chápání, tehdy zcela běžné a typické dobové symboliky,⁶ kvůli časovému odstupu, ztíženy nebo zcela znemožněny.⁷

Optikou obecnějších souvislostí představuje poštovní známka odraz historické kultury a logicky se podílí určitou mírou na formování historického vědomí. Poštovní známky se ukázaly podobně jako plakáty⁸ vhodným prostředkem k uplatnění přesvědčovacích strategií.⁹ Jsou také čitelným médiem názorně sdělujícím, k jakým tradicím a odkazu se ten který státní útvar hlásí, respektive co významného považuje za hodno připomenutí. Třetí zprostředkovatelská úloha využívá známky při naplnění potřeby jedince být začleněn do společnosti.¹⁰ K sebeidentifikaci, obzvláště s novým modelem státního zřízení, jsou sofistikovaně využívány výmluvné kombinace znakovosti. Tyto napomáhají tvorbě občanského smyslu pro identifikaci s novou skutečností. Typický příklad představují známkové emise padesátých let s náměty dělnických profesí a rolnictva propojené komunistickou symbolikou.

V poštovních známkách s jejich charakteristickými znaky podvědomě rozpoznáváme atraktivní didaktický potenciál vyučovacího prostředku. Neznamená to jen zvyšování žákovy schopnosti kritického vnímání a citlivosti přijímání obrazové informace. V průběhu procesu si bude rovněž rozvíjet potřebné dekodovací návyky a dovednosti. Práce s historickými obrazy zastoupenými poštovními známkami může žákovi napomoci relativizovat současné způsoby zobrazování jako jediné možné, způsob jakým se na obrazy dosud díval i zaběhané návyky přijímání vizuálních sdělení. Ačkoli mnohé poštovní známky, obzvláště vhodné pro dějepisnou výuku, právě neohromují originalitou, je na nich ještě více než u jiných ikonických textů, patrná snaha rovnocenně nahradit složitou verbální argumentaci jednoznačným výtvarným ztvárněním propagovaného námětu. Aby vzbudily souhlasné reakce, obsahují motivační náboj. Tuto skutečnost může vyučující využít nejprve k rozvíjení schopnosti žáka vyvozovat význam z dojmů a posléze jej vést k dovednosti uvažování v historických souvislostech.

Dříve než se rozhodneme tento teoretický rámec aplikovat při výuce moderních národních dějin, připomeňme si, že jeden z klíčů k úspěšnému řešení představuje přiměřený výklad mechanismů propagandy. Problematikou praxe, techniky a účinku propagandy se intenzívně zabýval například americký politolog a teoretik komunikace Harold Lasswell. Dospěl k názoru, že propagandu lze charakterizovat jako řízení kolektivních postojů prostřednictvím manipulace s významovými symboly. Slovo postoje je použito proto, že obsahuje tendenci jednání podle jistých hodnotících paradigmat. Existence postoje přitom není reakcí na vlastní zkušenost, nýbrž výsled-

⁵ K úvodu do problematiky slouží širšímu okruhu zájemců vícero kvalitních publikací, některé akceptují věkovou přiměřenost textu. Srov. MACKAY, J.: *Známky a kouzlo filatelie*. Praha 2007; MAASSEN, W. – BRENDL, L.: *Známky*, Praha 2008; KARÁSEK, J.: *Vzácnosti a zajímavosti československých známek*; KARÁSEK, J.: *Československé poštovní známky a jejich padělků 1918–1939 apod.*

⁶ http://wiki.kurzy.cz/Komunistick%C3%A1_symbolika [cit. 11. 1. 2018].

⁷ Srov. blíže <http://www.infofila.cz/> nebo uživatelsky příznivější s možností přepínání textového a obrázkového seznamu jednotlivých ročníků <http://www.filaso.cz/katalog-rocnik/csr/1977>. [cit. 11. 1. 2018].

⁸ Na rozdíl od plakátové produkce si však výhradní kontrolu, a nejen proto, že se jedná o ceninu, ponechal stát.

⁹ Ani v demokratických společnostech nebývá u poštovních známek propagační funkce potlačena nebo zcela eliminována neboť v každém zřízení také plní funkce politické.

¹⁰ Ke specifikům sociologického začleňování jedince do společnosti srov. např. NAKONEČNÝ, M.: *Sociální psychologie*, Praha 2009, s. 320–340 a pod.

kem výkladu znaků s konvenčním významem. Hodnotícím paradigmatem může být výraz tváře, postoj těla nebo promyšlená gesta. Lze říci, že tyto skutečnosti mají v rámci konkrétní sociální skupiny standardní význam – terminologicky jsou významovými symboly. Významové symboly slouží k vyjadřování postojů, které zároveň postoje v sociální skupině upevňují nebo cíleně proměňují ve svůj prospěch. Jejich funkce je proto nejen vyjadřovací, ale i propagandistická. Cílový záměr se neomezuje jen na posílení pozitivních postojů vůči zdroji propagandy, ale i změnu dosud negativních v opačnou hodnotu, respektive ochranu před nepřátelskými postoji.¹¹

Literatura příslušná k didaktické a známkové problematice je již shrnuta v jiných textech autora¹², zde jsou proto doplněny pouze díla aktuální historiografie. Výsledky výzkumu historie českého a slovenského komunismu, komunistické strany, ale také vztahu společnosti k této ideologii a propagandě představuje kolektivní práce *Český a slovenský komunismus: 1921–2011* Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Přesahy nezbytné pro chápání současného rozměru tematiky poskytnou politologické studie *Komunismus v České republice* nebo *Krajní pravice a krajní levice v ČR* odborníků z Mezinárodního politologického ústavu Masarykovy univerzity v Brně. Přehledně popisují a analyzují dvacetileté polistopadové působení krajní levice i pravice v České republice.¹³

Tematika a symbolika čs. poštovních známek 1948–1989

Že jsou známky ideální propagandistický prostředek, věděly zejména diktátorské režimy jako například sovětské Rusko nebo velkoněmecká říše. Kult osobnosti obestírající Stalina, Mussoliniho nebo Hitlera byl posilován vysokými náklady jednotlivých známkových emisí. Podobně propaganda ekonomických záměrů na známkách komunistických režimů vnucovala jediný možný model vývoje společnosti.¹⁴

Jak bylo v úvodních pasážích již nastíněno, známková tvorba vždy pohotově (i s odstupem) reagovala na významné společenské změny, a proto je tedy přinejmenším zajímavou alternativou pro práci v dějepisné výuce. Umožňuje totiž srovnávat tvorbu aktuálně reflektující s výročními emisemi daného tématu.

Oč autoritativněji nebo totalitně ideologicky je stát formován, o to více se snaží svůj oficiální obraz sám určovat, kontrolovat a využít pro něj všechna dostupná média. Československý komunistický režim byl obrazovou diktaturou od samotného počátku, avšak do jisté míry byla její realizace zřejmá již po roce 1945. Dokladují ji například stížnosti demokratických stran na neúměrné zásahy ministerstva informací v čele s Václavem Kopeckým a vnitra s Václavem Nosem do svobody projevu nekomunistických médií.¹⁵ Od r. 1948 jsou to právě poloúřední nebo oficiální obrazy pocházející od vybraných režimních fotografů, výtvarníků a umělců, které i dnes formují naši představu o této době.

¹¹ LASSWELL, H. D.: *The Theory of Political Propaganda*. In: *The American Political Science Review* 21, 1927, č. 3, s. 627–630; <http://www.gobooke.net/lasswell-propaganda-theory/> [cit. 10. 1. 2018].

¹² Srov. ŠTĚPÁNEK, K.: *Moderní dějiny v reflexi poštovní známky a její didaktický potenciál*. In: KHONOVÁ, J. – B. HOLUBOVÁ (eds.). *Přítomná minulost: XVII. a XXVIII. letní škola historie*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, 2016.

¹³ Srov. kolektivní díla *Český a slovenský komunismus: 1921–2011*. Praha, Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 2013; *Komunismus v České republice*. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2000, nebo *Krajní pravice a krajní levice v ČR*. Praha 2011.

¹⁴ Za jiné viz např. pětiletky, násilná kolektivizace, budování těžkého průmyslu, na známkách zemí sovětského bloku.

¹⁵ KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956*. Studie. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 22, 1994, s. 8–12.

Také poštovní známky byly komunistickým vedením využity v cílené mediální politice. Představovaly jakési „ideologické okénko“, které vysvětlovalo prvoplánovou symbolikou základní pojmy v kontextu marxisticko-leninského učení. Zaměřeno na „socialistické vlastenectví“, „proletářský internacionalismus“, „ozbrojenou pěst“ dělnické třídy, nezbytnost „vedoucí úlohy komunistické strany“ apod.

Nejen kvůli mezinárodnímu charakteru zájmových aktivit sběratelů známek nebylo myslitelné vyhnout se ani v této oblasti kontrole komunistické strany. K tomu patřilo posléze sjednocení filatelistů a jejich kroužků v Svazu československých filatelistů¹⁶. Sběratelé poštovních známek i uživatelé poštovních služeb tak byli po celé komunistické období ovlivňováni rejstříkem obdobných motivů a symbolů. Mezi oběma pojmy na filatelistickém materiálu nicméně neexistuje zřetelná hranice, neboť sama preferovaná tematika často plnila symbolickou úlohu. I z tohoto důvodu cílí následující pokus o strukturování a diferenciaci sledovaného informačního zdroje především na snažší a přehlednější uplatnění v dějepisné výuce.

Preferovaná témata režimních známek:

- Propaganda komunistické strany – zejména založení organizace a stranické sjezdy.
- Převrat r. 1948 komunistickou historiografií a terminologií označovaný jako *Vítězný únor*, pravidelně prezentovaný v rytmu půlkulatých a kulatých jubileí.
- Významné osobnosti – avšak ve velkém odstupu za V. I. Leninem a zpočátku J. V. Stalinem, ideologičti klasikové, vůdci domácí revoluce a jejich političti dědicové, vědci nebo umělci.
- Nový člověk: „proletářský internacionalista“ v různorodosti sociálních a pracovních typů.
- Vnitropolitické úspěchy režimu zdůvodňované plánováním – technický pokrok a průmyslový rozvoj (atomové elektrárny, metro), posilování sociální a zdravotní péče, jež měla dokládat životaschopnost režimu.
- Zahraničně politické úspěchy režimu – klíčový prvek, těsné spojenectví se Sovětským svazem a jeho satelity, pokračující integrace, pomoc levicově orientovaným zemím třetího světa.
- „Třídní“ charakter československé státnosti a jeho upevňování v kolektivní paměti.
- Válka a okupace – výběr hrdinů i válečných dějů omezen na akce Rudé armády, boje na východní frontě a komunistický odboj.
- Vedle těchto známek byly samozřejmě i jiné, které nesloužily explicitně jako propaganda režimních idejí - například tematicky četné sportovní, městské, kongresové nebo výstavní. Podobně vyzníval výběr motivů, který bychom mohli pracovně nazvat jednota v pestrosti státu přibližující nejružnější místa a stavby. I ony však zapadaly do celkového obrazu, kterým reprezentovaly úspěchy nového režimu nebo naznačovaly „zákonitě“ historické paralely. Takto režim např. účelově a výběrově připomněl příležitostnými známkami ze starších dějin husity jako „předchůdce“ dělnického proletariátu. Oblíbený výklad historických paralel skýtal každoročně i Den československé armády 6. 10., jenž pravidelně obhajoval spojení se sovětskou armádou: „Se sovětskou armádou na stráž míru“ (1951) a husitskými tradicemi. Negativní obraz první republiky v kolektivní paměti naopak důsledně upevňoval optikou sociálních nepokojů: (50. výročí) v r. 1971 krompašské vzpoury (známka 60 hal) v r. 1962 (60hal) a 1982 (60 hal) mostecké stávky.

¹⁶ 30. května 1965 proběhla v Praze ustavující konference Svazu československých filatelistů (SČSF), která se stala společenskou zájmovou organizací Národní fronty ČSSR ovládanou komunistickou stranou. Pod vedením KSČ došlo k spolupráci s SSM a PO SSM, vznikl odznak odbornosti PO SSM Mladý filatelista, pořádaly se filatelistické olympiády a kongresy mladých filatelistů. Srov. blíže např.: https://cs.wikipedia.org/wiki/Svaz_%C4%8Desk%C3%BDch_filatelist%C5%AF [cit. 10. 1. 2018]. <http://www.informace-scf.cz/> [cit. 10. 1. 2018] apod.

Režimní známková symbolika:

Na velkém množství zkoumaných známek od 1949 odhalí žáci především pěticípé hvězdy se srpem a kladivem. Obecné povědomí o výkladu takovýchto ikon vychází z dlouhodobě medializovaných principů komunismu a marxismu. Podle nich představují buď spolupracující společenské třídy, pracující lid nebo revoluční činnost. Tyto mohly být stylizovány dokonce i jako vycházející Slunce představující svítání vzorové epochy. Mezi hojně uplatňovanou základní symboliku patřila i výrazná červená (rudá) barva prolité krve proletářů bojujících za sociální spravedlnost. Nejčastěji konkretizována jako vlající zástava (příp. nad hlavami mas). Úlohu symbolů však pochopitelně sehrávaly i podobizny ideologických teoretiků „klasiků“ nebo dobových vůdců, pod jejichž vedením byla uváděna do praxe. Na čs. známkách 1948–89 se lze setkat rovněž s vyobrazením zemědělských plodin a průmyslových i jiných závodů – symbolizujících bohatství určité oblasti. Výrazné, až hodnotící paradigma představovaly výrazy tváře, postoje těla nebo promyšlená gesta (zvednuté, ve společném bodě se stýkající paže, sevřené pěsti apod.). Snadno čitelné významové symboly sloužily k vyjadřování postojů, které měly zároveň získat příjemce ve prospěch vládnoucího režimu. Je samozřejmě žádoucí, aby žáci pod vedením pedagoga byli schopni nejen vyjadřovací, ale i propagandistickou funkci známkových motivů a symbolů rozpoznat. V cílové fázi pak k manipulativním sdělením zaujmout kritický odstup.

Tematické známkové přehledy a symbolika v příkladech:

Obr. 1: Přehledka nejčastějších známkových motivů a symbolů propagujících vůdcovskou roli KSČ 1948–89. Srpy, kladiva, hvězdy, rudé zástavy, výrazy tváře, postoje těla nebo promyšlená gesta, průmyslové objekty a stroje.

Nástupem nového režimu byla zahájena cílevědomá **propagace komunistické strany a její organizace – zejména zakladatelský akt a stranické sjezdy**. Pro výukový obsah ZŠ (SŠ) Československo 1948–1989 je možné jednorázově sestavené motivy využít jako prameny a na jejich základě zpracovat základní rysy komunistické ideologie na domácí, případně i mezinárodní úrovni. Originály známek mohou zastoupit v učebnicích častěji využívané plakáty nebo je doplňovat. Lze na nich zkoumat, podobně jako na jiných vizuálních médiích použití ve službách komunistické propagandy. Vhodné jsou například zvláštní známky emitované u příležitosti jubilea založení strany nebo konání stranických sjezdů. Již fakt existence těchto mimořádných vydání, demonstruje cílevědomou snahu státostrany působením známkové propagandy proniknout do každodenního života. Chronologické srovnání sjezdových známek z let 1948–1989 dokládá jistotu, avšak omezenou, snahu výtvarníků motivy variovat. Což samo o sobě nebylo jednoduché, neboť akce byly relativně stejné a vždy se konaly v metropoli. Na všech nalézáme symboly marxistické ideologie – hvězdu, srp a kladivo, které působí občas jako vycházející Slunce obklopené září coby příslib nové, šťastné epochy (1966, 1971). Vyobrazení z padesátých let v duchu socialistického realismu jsou figurální – pracující lid má demonstrovat jednotu a podporu s rozhodováním stranických elit. Rudá hvězda jako stranický, a od úpravy státního znaku na husitskou pavězu již i státní, symbol oktrojuje obranyschopnost i ochranu. Ústřední pozice všech tří prvků v průběhu času ještě posílila, což je ve vyobrazení zdůrazněno vzrůstající velikostí i barevnou dominancí. Zaujímají centrální dispoziční, které je vše ostatní podřízeno. Příležitostné známky k výročí založení KSČ zjednodušují propagandistické sdělení do prvoplánové symboliky. Opticky nejagresivněji působí čtyřdílná série k 50. jubileu, kdy celou plochu jednotlivých známek postupně vyplňují rudě zbarvené zaťaté pěsti vztyčených paží, pěticípá hvězda v perspektivní zkratce, busta V. I. Lenina přecházející ve vlající dělnickou zástavu a koláž srpů s kladivy. Doplňující texty s klíčovými propagandistickými pojmy, které jsou s obrazy na dobových plakátech asociativně spojeny, zde zcela absentují. Poměrně záhy jsme tedy svědky vymizení „lidského faktoru“ z této propagační plochy a jeho nahrazení jednoduchou symbolikou. Její nepatrné výtvarné obměny názorně dotvářejí obraz strnulého normalizačního režimu.

Obr. 2: Vítězný únor a „obrozená“ Národní fronta. Dvě, pro legitimizaci režimu, zásadní témata důsledně propagandisticky upravovaná a připomínaná v kulatých i půlkulatých jubileích.

V rejstříku témat samozřejmě nesměla chybět, pro existenci komunistického státu tak zásadní, **výročí „Vítězného února“**. V sérii z r. 1953 – manifestace, Gottwaldův projev a pochod Lidových milicí, série r. 1958 – zdůrazňuje správnost nastoupené cesty trojmotiv Lidových milicí se znárodněným průmyslem a kolektivizovaným zemědělstvím, 1968 – opět motiv zestátněných továren doplněný rudou hvězdou, 1973 – totéž, 1978 – změna: občané projevují květinami úctu milicionářům, 1983 – pochodující milicionáři v sérii s obrozenou Národní frontou, 1988 – pomník K. Gottwalda v Pečkách také v sérii s „obrozenou“ Národní frontou.

Zahraněně politické úspěchy režimu byly i ve známkové tvorbě podmiňovány těsným spojenectvím se Sovětským svazem a smlouvami o spolupráci s ostatními státy komunistického bloku. Poté, co se podařilo oddělit vývoj jaderných zbraní nebo vojenskou raketovou techniku od základního fyzikálního výzkumu a kosmonautiky, podepsali čs. zástupci v Moskvě v r. 1967 smlouvu o spolupráci. To byl počátek programu Interkosmos. Skutečnost, že Československo se stalo teprve třetí zemí, jejíž občan (V. Remek s A. Gubarevem) se vypravil do vesmíru, byla propagandisticky využita i na známkách. Společný kosmický let SSSR – ČSSR z r. 1978 prezentují jako manifestaci technické vyspělosti i československo-sovětského přátelství. Aktuálně se tehdy v oběhu objevila série s přetiskem totožného znění a o rok později k 1. výročí – výpravná pětidílná série. Čs. podíl na mezinárodním výzkumu vesmíru demonstrovaly také známky v letech 1975, 1977 a 1988. 25. výročí založení RVHP k roku 1974, výročí smlouvy ČSSR – SSSR a Varšavské smlouvy 1984 apod.

KSC vždy zdůrazňovala vnitropolitické úspěchy jako výsledek plánovaného hospodářství ruku v ruce s technickým pokrokem a průmyslový rozvojem (atomové elektrárny, metro), posilováním sociální a zdravotní péče, jež měly dokládat životaschopnost režimu.

Známková tvorba měla opět napomáhat domácí legitimizaci komunistického režimu. Mezi typickými náměty doplněnými obligátní agitační rétorikou nalezneme elektrifikace tratí, agitační hesla typu: „Socialistickým soutěžením k plnění plánu, mechanizací k vyšším výnosům zemědělství“, „Rozoráváme meze“, „Společný chov dobytka“. Vzorem a poručníkem prováděných přeměn je Sovětský svaz propagovaný v nejrůznějších variacích – mj.: „Socialistické soutěžení a sovětské metody práce zlepšují železniční dopravu“ (1953, 60 h).

Obr. 3: Domácí i zahraničně politické úspěchy bylo možné prezentovat jen jako výsledek úsilí KSC nebo spolupráce se Sovětským svazem.

A plnou parou uhánějící vlaková souprava vyzdobená pěticípou hvězdou nenechává nikoho na pochybách, s jakou rozhodností bude naplněn scénář: „Se Sovětským svazem na věčné časy“. „Sjednocené zdravotnictví posila socialistického budování“ (série 1,50Kč, 2Kč, 3Kč r. 1952). Zpočátku hojně využívaná agitační hesla mizí důsledně na přelomu padesátých a šedesátých let.

Obraz komunistické budoucnosti dotváří náměty elektrifikace tratí v duchu Leninova hesla „Elektrifikace a ... rovná se komunismus“. Nová Praha (1978) – čtyřdílná série – Ústřední telekomunikační budova, Nuselský most, OD Kotva a obří pražská sídliště.

Obr. 4: V 50. letech se nekriticky přejímané sovětské umění socialistického realismu podílí na obrazu „nového člověka“ – zejména dělníka (horníka, svářeče, hutníka, strojírenského dělníka a zemědělce).

Každoroční normou od 1982 se stala známková medializace jednotně označovaná jako „Úspěchy socialistické výstavby“ – plníme závěry stranických sjezdů. Ať již u příležitosti výročí nebo pro samu existenci akce. V roce 30. výročí osvobození: Slovnaft Bratislava, první československá jaderná elektrárna v Jaslovských Bohunicích, Znovu 1981, společně se zotavovkami pracovníků v uranovém průmyslu. Pražské metro, tranzitní plynovod, kavalerie kombajnů a siluety obilných sil jako důkaz úspěšné zemědělské velkovýroby. Finální známka série oslavuje výstavbu obřích panelových sídlišť.

Nový člověk: „proletářský internacionalista“ v různorodosti sociálních a pracovních typů. O hybných silách nové společnosti a ideologických prioritách ujišťují recipienta zřejmě nejnaléhavěji socialisticko-realistická vyobrazení usmívajících se horníků: „Hornictví, hrdinné a čestné povolání, socialistickým soutěžením k plnění plánu“, dělnických profesí a neméně optimistických družstevníků. Horníci byli zpočátku obzvláště propagováni (1949, 1951, 1952,

Obr. 5: Stereotypní příklady rozvíjení kultu osobnosti prostřednictvím poštovních známek.

1953), aby poté z výtvarníkovy plochy zcela zmizeli, nahrazení silovými složkami: armádou – od r. 1949–55, 1967 a Sborem národní bezpečnosti. Tyto kategorie naopak režim zviditelňoval prostřednictvím poštovních cenin celou dobu svého trvání.

Odvolávat se na vybrané **historické osobnosti**, ač po časté úpravě kádrového profilu, bylo pro komunistický režim poměrně typické.

Mezi nejčastěji se opakujícími postavami dějin nebo hnutí, z jejichž názorů čerpala československá komunistická propaganda ideologickou podporu patří nepřekvapivě zejména násled-

dující osobnosti: V. I. Lenin (1949 – 2×, 1954, 1960, 1970 – 3×, 1971 ale také v r. 1990!)¹⁷ J. V. Stalin (1949 – 2×, 1951 – 6×, 1952 – 2×, 1953 – 2×). Další, pro režim významné osobnosti, se na malých ploškách poštovních známek za nimi řadily ve velkém odstupu. S muži, dobovou terminologií označovanými za ideologické klasiky, K. Marxem a B. Engelsem se do známkových sérií poté spojovali domácí vůdci revoluce a jejich političtí dědicové, vědci nebo umělci. Do jedné série se také „vešli“ Zdeněk Nejedlý a Karel Marx (1978), V. I. Lenin a B. Engels (1980), ke 100. výročí narození (1982) J. Dimitrov nebo Julius Fučík (1949, 1951 – 2× v sérii, 1953, 1958, 1983), Obraz vedoucího představitele KSČ stihla strana známkově prezentovat již od převratového roku.

Výběr válečných hrdinů a okupačních obětí cílevědomě formoval kolektivní paměť občanů glorifikací komunistů v součinnosti se SSSR.

Na známkách se dostalo čestného místa pouze prověřeným partyzánským velitelům a bojovníkům: *Bojovníci proti fašismu za okupace* z r. 1973 série šesti známek – v nichž dominují Ján Osoha a Josef Molák, Eduard Urx a další. Znovu *Hrdinové odboje* 1984 (Jasiok, Opatrný, Novoměstský, Nálepka). *Slovenské národné povstanie. 40. výročí Karpatsko-dukelské operace* 1984, *Květnové povstání českého lidu* nebo *Osvobození sovětskou armádou* – vydání 1975 (1980). V 1989 se dostalo na poštovní známce kupodivu místa i pro památku Jana Opletala prostřednictvím 50. výročí 17. listopadu s dějinným účinkem na další vývoj, se kterým zadavatelé emise jistě nepočítali.

Mezi opakujícími se náměty nesměla chybět ani „třídně“ **upravená výročí vzniku samostatného státu**. Propagandistická manipulace spočívala v ideologickém poopravení původní státní symboliky. Jak poté vypadal výsledek, naznačuje již příležitostná známka z převratového roku. Československý stát je zde vyjádřen alegorií mladé rodiny, zásadním sdělením přesvědčovací strategie se ovšem stává její deklarovaný původ. Není pochyb, že se jedná se o rodinu dělnickou, což akcentuje kladivo v ruce otce a silueta továrních objektů v pozadí.

Překvapení, které přineslo přehlédnutí známkové produkce roku 1958 – k oslavám žádná oficiální emise neexistuje (!) – naznačuje jistou bezradnost či obavy tehdejšího komunistického vedení z prvorepublikového dědictví. Plastičtější představu umožní výčet výročí, která tehdy dostala přednost. Na známkových emisích roku 1958 jsou připomínány: 80. narozeniny Zdeňka Nejedlého, 10. výročí Vítězného února, 40 let československé poštovní známky.

Obr. 6: Výroční motivy československé státnosti na poštovních známkách v období komunistického režimu 1948–1989.

¹⁷ V sérii výročí osobností z r. 1990 figuruje V. I. Lenin společně s T. G. Masarykem, Emilem Zolou, Bohuslavem Martinů, Jaroslavem Heyrovským a Karlem Čapkem.

V reformním ovzduší Pražského jara r. 1968 se československá pošta zanedbávanou událost pokusila rehabilitovat celou řadou počínů. Nyní však výtvarník pracoval se státními symboly a jejich variacemi bez prvků komunistické emblematicky. Vystačil si tedy s lipovými ratolestmi, obrysem republiky, trikolórou a státní zástavou.

O deset let později (r. 1978) byla k témuž jubileu vydána známka za 60 haléřů. Změnilo se však mnohé. „Normalizovaný“ režim se sice přihlásil k národním tradicím, avšak po svém. Místo československé vlajky, pražského a bratislavského hradu účastník poštovní služby spatřil alegorickou postavu ženy – republiky s nezřetelnými zástavami v pozadí. Vše v decentní ocelově modrošedé. O to výrazněji však vystoupily ústřední prvky skladby v nepřehlédnutelně rudé úpravě – státní znak a hvězda. Heraldický lev (s pozměněným symbolem Slovenska na prsou) v režimně ideologizované úpravě husitské pavězy¹⁸ a pěticipou rudou hvězdou zaujímající klíčové místo kompozice. Zadavatel námětu tak nenechával příjemce sdělení na pochybách, kdo je skutečným nositelem a oprávněným dědicem československé státnosti. Autor návrhu Vincent Hložník byl angažován ještě jednou na sklonku osmdesátých let s podobným výsledkem. Alegorie republiky – ženy zůstala. Zřejmě pod vlivem Gorbačovovy perestrojky však nezřetelné zástavy v pozadí na aktuální známce nahradila košatá lípa, zatímco rudá pěticipá hvězda zmizela.

Přestože předložený příspěvek preferuje rozbor zvolené tematiky, připomeňme v meto-
dickém kontextu alespoň nejdůležitější pravidla uplatnění ikonického textu: Popis obrázku (oso-
by, předměty, symboly místa, – a jejich uspořádání). Analýza (Jak jsou osoby atd. ztvárněny?
Význam symbolů? Na koho se svým sdělením obrací známka?). Interpretace (Za jakým účelem,
cíle tvůrce nebo objednavatele dílo vzniklo, co a proč nebylo zobrazeno?). Žáci mohou plnit
následující úkoly sloužící zejména k fixaci respektive opakování učiva: Seřaďte známky chro-
nologicky podle vyobrazených událostí. Seřaďte známky podle uvedení do oběhu. Můžeme zji-
šťovat znalosti žáků o vyobrazených událostech, druh média ze kterého mají o událostech či oso-
bách informace a zadávat drobné úkoly z médií (internet apod.) na prohloubení těchto informací.

Reflexi historických dějů lze podporovat námětovou filatelií a zároveň i řešit základní žákov-
ský úkol – správnou orientaci v čase při uspořádání netříděného filatelistického materiálu s odli-
šením dobových a připomínkových emisí. Posílí u žáků dovednosti v oblasti poznatkové,
odborně oborové i komunikační. Známková produkce mnoha desetiletí přirozeně nabízí nej-
různější, na sobě nezávislé, úkoly odstupňované náročností. Ať už budou známky pouze řadit,
a tak procvičit znalosti chronologie nebo se pokusí reflektovat politické a režimní manipulace
s jednotlivými tématy.

Obecný proces školní edukace může podpořit boj proti pasivnímu přijímání vizuálních
informací, za rozpoznávání jejich vnitřních hodnot, které spočívají ve významech, vztazích
a analogiích.

Závěrem

Totalitní režimy představují součást naší historie. Mezi náročné úkoly vyučujících dějepisu
a občanské výchovy resp. mediální výchovy proto, ať už explicitně či nepřímo patří kvalifiko-
vaný výklad jejich ideologie, praxe nebo symbolů. Porozumění, vedoucí prohloubení historické-
ho vědomí žáka, zároveň posílí jeho kritický přístup vůči těm, kteří je praktikují i v současnosti.

¹⁸ S příchodem nové ústavy v roce 1960 byl zaveden modifikovaný státní znak se štítem v podobě červené, zlatě orámo-
vané husitské pavězy. Stříbrný dvouocasý lev ve skoku se zlatou zbrojí zůstal, ovšem bez koruny, jež byla nahrazena
rudou, žlutě orámovanou, hvězdou. Do středového štítu byl umístěn červený zlatě orámovaný štít, na němž vystu-
puje modré pohoří Kriváň. Autor známkové kompozice úpravy ofenzivně využil a motiv rudé hvězdy situoval hned
dvakrát.

Ač ztrácí s nástupem technologií 21. století poštovní známka nevyhnutně pozici v oblasti spojů a komunikací, její historický úděl v oblasti propagace a propagandy může být vhodně využita právě v dějepisné edukaci. I z těchto důvodů, představuje předkládaný text dílčí nástin, tentokrát spíše teoretických, východisek uplatnění filatelistického materiálu pro výuku. Problematika úzce souvisí s rozvojem heuristických aktivit žáků, které se při práci společně s dalšími obrazovými prameny jako jsou plakáty či fotografie podílejí na rozvoji mediální gramotnosti a historického vědomí. V daném případě tedy osvojení úsporného jazyka propagandy a typických vlastností, kterými k nám promlouvá právě poštovní známka z konkrétní dějinné etapy. Úspěšný výsledek této alternativní aktivity vyučujícího nepochybně podpoří vhodné uplatnění metod mediální výchovy a elementárních analytických postupů, se kterými jsou žáci seznamováni v rámci školního dějepisu. Poté i prostřednictvím nenápadné poštovní ceniny mohou snáze rozpoznat a pochopit nejen mechanismy propagandy, ale i procesy deformování nebo vykořeňování našich národních státních kořenů a tradic. Poštovní známka tak má šanci opustit roli pasivní ilustrace, a získá-li své místo v analyticko-receptivních nebo tvořivých činnostech žáků, bude to pozice, která jí právem dávno náleží.

PhDr. Kamil Štěpánek, CSc.
katedra historie
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 9
603 00 Brno
Česká republika
e-mail: stepanek@ped.muni.cz